

Дати

Микола Бондар

“ЯКЩО Є СВІТИ, ТО ЦЕ – ПОЕТИ...”: ДО СТОРІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АРСЕНА КАСПРУКА

На ділянці дослідження українського письменства, зокрема поезії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., свого часу активно працював Арсен Каспрук, співробітник Інституту літератури, поет, сторіччя від дня народження якого відзначаємо цього річ.

Арсен Арсенович Каспрук народився 8 березня 1919 р. в с. Стреків (нині – Деражнянський р-н Хмельницької обл.; на той час – Вовковинецький р-н Кам'янець-Подільської обл.). Вищу освіту здобував із 1938 до 1947 р., оскільки в навчальний процес тогочасних студентів унесла суворі корективи війна. У червні 1941 р. він уже закінчив три курси філологічного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка; мобілізований на війну, працював на різних оборонних роботах; кілька місяців в евакуації, одужуючи від поранення, був студентом історичного факультету Саратовського університету. Далі став курсантом піхотного училища. Як свідчить особова справа А. Каспрука, перші бої на фронті зустрів він у жовтні 1942 р., будучи командиром відділення стрілецької бригади; згодом став командиром відділення механізованої бригади, секретарем політвідділу та парторгом роти цієї бригади. Був ще двічі пораненим. Його участь у боях відзначили орденом Червоної Зірки, медалями “За оборону Сталінграда” та “За перемогу над Німеччиною”.

У жовтні 1945 р. поновив навчання в Київському університеті, який закінчив 1947 р. Рік учителював у Вовковинецькій середній школі, був завідувачем навчальної частини. З 1948 р. – аспірант Інституту літератури.

Імовірно, на перші повоєнні роки припадає початок поетичної творчості А. Каспрука. Принаймні в його спадщині залишилося з тих часів чимало віршів, присвячених нареченій, що згодом стала його дружиною. Наталя Сергіївна Книш доводилася племінницею відомому, трагічно загиблому молодим українському поетові В. Чумаку. Закінчивши геологічний факультет Київського університету, вона кілька років змушена була згідно з розподілом працювати як молодий спеціаліст на Далекому Сході. Після її повернення молоді одружилися. Чи не свої власні почуття в очікуванні нареченої виклав поет у вірші “Моя Мадонна”, який позначений прозорим криптонімом “Присвячую Н. К.”: “<...> Твоя душа, твоє тепло – / Немов весняний промінь гріє... / Без тебе порожньо б було / У цілім світі, моя мріє! / Молюсь весні, молюсь красі / І квітам ярим на відсонні... / Та все ж клонюсь передусім / Тобі, тобі – моїй Мадонні” [6].

З 1949 р. А. Каспрук виступає в республіканській пресі зі статтями, замітками. Його перша наукова робота “Політична лірика Лесі Українки” була видрукувана в журналі “Література в школі” на початку 1952 р. Кандидатську дисертацію “Лірика Лесі Українки” захистив у лютому 1953 р., але ще за півроку до цього

був зарахований на посаду молодшого наукового співробітника Інституту літератури. Молодий науковець швидко зростав у своїй кваліфікації. Він був активно залучений до видання 20-томника творів І. Франка (томи XVI та XX, 1955 – 1956), до видання тритомника “Творів” П. Грабовського (упорядкування й примітки 1-го і 2-го томів, 1959). Детальне знайомство з текстами цих письменників не минуло безрезультатно: у своїй подальшій праці він повертається до розгляду їхньої творчості.

Вагомим для А. Каспрука видався 1958 р. Виходять друком дві невеликі (кожна обсягом трохи більше 4 аркушів) книжки його авторства. Це літературний портрет “Леся Українка” (у Державному видавництві художньої літератури; друге, доповнене видання – 1963 р.) та нарис життя і творчості “Яків Щоголев” (у видавництві АН УРСР).

І якщо книжка про Леся Українку втрапила в не надто численний ряд уже наявних розвідок (хоч автор спробував свіжим оком подивитися на спадщину письменниці), то книжка про Я. Щоголева була фактично першою досить докладною монографічною студією поетової творчості. Дослідник простежив еволюцію поета, завважив його досягнення, поставив питання про фольклорну основу частини творчості тощо. Усе ж нарис писався в іще досить непевні роки, молодий літературознавець не наважувався зробити рішучі, остаточні на той час висновки стосовно аналізованого предмета. А Я. Щоголев – нетипова постать в українській поезії, у якихось моментах – представник духу “занепадництва” та предтеча декадентського “мистецтва для мистецтва”. До такого уявлення про поета-класика наближався й О. Білецький, тодішній директор Інституту літератури; поява нариса А. Каспрука дала йому привід висловити власне бачення творчості Я. Щоголева. Вітаючи появу книжки, учений усе ж в окремих моментах уважає потрібним підкорегувати автора. “Не знаю, на якій підставі дослідник прийшов до висновку, що Щоголев “серцем відчув, що на зміну несправедливому ладу має прийти новий”, – зауважував О. Білецький і за приклад протилежного наводив сповнений скепсису вірш Щоголева “Сподівання” [1, 572]. Думається, молодий науковець також розумів, що в ідеологічних пунктах – на той час відповідальних – трохи перебільшив міру благої соціальної віри аполітичного поета. Проте чи міг собі дозволити сказати те, на що в ті часи мав право хіба що дуже авторитетний учений? До того ж паралельно готувалася до друку збірка творів Я. Щоголева в упорядкуванні Каспрука, тож твердження про песимізм поета в тодішніх обставинах чи не підтовхнуло б видавців до неминучих сумнівів у доцільності виходу такої збірки. Але своєю загальною вимогою об’єктивності, за якою прочитувалася впевненість у перемінах, в ослабленні тиску ідеологічних догм, відгук О. Білецького навряд чи засмутив – скоріш заохотив молодого дослідника до сміливішого аналізу.

Того ж таки 1958 р. виходять друком підготовлені А. Каспруком (упорядником, автором приміток і передмов) однотомник “Творів” Уляни Кравченко та “Поезії” Я. Щоголева (остання – у серії “Бібліотека поета” видавництва “Радянський письменник”). Не зайве зазначити, що зібраний Каспруком об’ємний томик виявився повнішим і сміливішим, ніж видані 1962 р. “Твори” Я. Щоголева, підготовлені іншим упорядником. Ці дві впорядковані Каспруком книжки, видані

А. Каспрук

чималим накладом, надовго залишилися для читачів і навіть дослідників основними текстами для ознайомлення із творчою спадщиною названих поетів.

Як літературознавець, активний критик, а також і поет, вірші котрого з'являються в періодиці, А. Каспрук 1962 р. стає членом Спілки письменників. У 1960-х роках він утверджується і як поет-пісняр: на його тексти композитори В. Верменич та К. Скороход створили кілька пісень, одну з них ("Світанок") виконували К. Огнєвой та тріо бандуристок сестер Байко [6, 13]. Пісенним чи, точніше, романсовим звучанням позначений і вірш "Лілея" ("Ніжна, мов лілея злотобіла, / Легкокрила пташка навесні, / Крізь життя моє ти пролетіла, / Зникла у вечірній даліні...") [4, 16–17].

Помітною віхою наукового зростання дослідника стала монографія "Філософські поеми Івана Франка", що побачила світ у видавництві "Наукова думка" 1965 р. У книжці ґрунтовно розглянуто шість творів: "Святий Валентій", "Цар і аскет", "Смерть Каїна", "Іван Вишенський", "Похорон" і "Мойсей". Вони, певна річ, не вичерпують жанру філософської поеми у Франка. Особливо бракувало в дослідженні сповненої інтелектуальним гумором поеми "Страшний суд"; утім до її розгляду, як і до інших зразків цього жанру, А. Каспрук звернувся в наступній книжці, присвяченій українській поезії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Один із рецензентів монографії "Філософські поеми Івана Франка" слушно зазначав: дослідник "сказав про філософські поеми Франка багато нового. Це особливо помітно тоді, коли автор зіставляє Франкові поеми з їх джерелами та творами інших літератур" [2, 145].

Справді, у своїй монографії А. Каспрук виступив одним із перших франкознавців, хто до студій над творчістю І. Франка залучив досить широкий вітчизняний та інонаціональний контекст. Наприклад, прочитання поеми "Мойсей" постає у вказівках на численні біблійні книги, коментарі до біблійних текстів французького критика Едварда Рейса, розвідку Й. Г. Гердера "Про дух давньоєврейської поезії", начерки Й. В. Гете про постать Мойсея, скульптурний портрет роботи Мікельанджело, малярські полотна Вільгельма фон Каульбаха та Корнила Устияновича. Також ідеться про зіставлення, більш чи менш розлогі, з близькими за темою чи провідним мотивом творами, що з'явилися як раніше, так і пізніше від Франкового: поемами "Мойсей" француза А. де Вінї, "Мойсей" К. Устияновича, "Мойсей Безумний" Миколи Голубця, драматичною поемою "Мойсей" німецького поета Карла Гауптмана, драматичним етюдом "По дорозі в казку" О. Олеса, фрагментом роману "Берестечко" Г. Хоткевича (у наступній монографії А. Каспрука, присвяченій українській поезії, цей контекст доповнено розглядом драми "Мойсей" угорця Імре Мадача). Насамкінець аргументовано доведено безпідставність пошукування витоків Франкового "Мойсея" в поемах Ю. Словацького "Ангеллі" та Я. Врхліцького "Бар Кохба".

При розгляді поеми "Іван Вишенський" дослідник залучає і твори визначного полеміста, і монографію самого І. Франка про цього діяча, і фахове листування І. Франка з А. Кримським, і поему "Чернець" Т. Шевченка, і згадки про Вишенського в кількох творах поемного жанру, що належать П. Кулішеві (одна з перших загалом нейтральних згадок про доти проскрибованого письменника), і поему "Huttens letzte Tage" ("Останні дні Гуттена") швейцарця К. Ф. Майєра (невеликий фрагмент із якої наводить у власному перекладі з німецької), і повісті "Спокуса святого Антонія" Г. Флобера та "Отець Сергій" Л. Толстого. Цікавою знахідкою можна вважати долучення до цього контексту поеми грузинського поета Іллі Чавчавадзе "Відлюдник" (1883), яка, хоч і має іншу тему (закоханість анахорета), побудована на схожому сюжетному ході (змалювання обставин скиту).

Продемонстрований у цій монографії спосіб аналізу, що враховує широке літературне тло конкретного твору, перегукувався з науковим підходом кращих тогочасних українських дослідників, яких іще було небагато, проте такий панорамний ракурс ставав уже правилом для ґрунтовних академічних студій художньої творчості.

У висновкових уступах, зокрема в частині розгляду поем “Цар і аскет” та “Іван Вишенський”, дослідник змушений був варіювати трафаретні на той час думки про шкідливість релігії, перебільшувати наявність ознак “антирелігійного спрямування” того чи того твору тощо. Тодішня політична доба могла допускати навіть констатацію національної романтики у творах письменства, оспівування сумовитих настроїв, але ставлення до ідей релігійних лишалося дуже гострим. Можна сприймати такі твердження дослідника як обов’язкову на ті часи риторичку, наприклад: “Основне ідейне спрямування поеми І. Франка “Цар і аскет” – розвінчання і засудження брахманізму як одного з різновидів релігійної ідеології, засудження аскетизму, розкриття його антигуманної, людиноненависницької суті” [3, 25]; “Всіма своїми ідеями і образами вона [поема “Іван Вишенський”. – М. Б.] є засудженням релігійної ідеології, викриттям церковників всіх мастей” [3, 87]. Але за цими обов’язковими загальниками не знайшлося місця тезі, згідно з якою в поемі “Цар і аскет” Франко критикує не саму релігію, а запеклий фанатизм її адепта, руйнівний для душі людини, що й підтверджує досвід перебування героя-аскета на троні царя (у творчості Франка паралельно наявне й інше портретування служителя культу – у поемі “Панські жарти”, де священик якраз демонструє зразки людяності). При розгляді поеми “Іван Вишенський” апріорна осторога перед сферою релігійного життя також закривала дослідникові бачення того, що в цій поемі Франко немалою мірою відбив особисту духовну колізію: між обов’язком громадської боротьби (якому він лишався вірним) і заманливим остаточним поринанням у майже цілком аполітичний світ філології – прадавніх текстів власної і сусідніх літератур, апокрифів, поем про сотворення світу тощо, навіть і середньовічно-ренесансної католицько-православної полеміки, одним із фахових відображень якої стала та ж таки монографія про Вишенського.

Очевидно, ще в період завершення згаданої монографії А. Каспрук розпочинав роботу над чималим розділом “Поезія” до 4-го тому (кн. 2) “Історії української літератури” у 8-ми томах, що вийшов друком у “Науковій думці” 1969 р. й містив огляд письменства 1870 – 1890-х років. Розділ “Поезія” за авторством А. Каспрука включав “Загальний огляд” та персональні нариси “Поезія Івана Франка”, “Павло Грабовський”, “Михайло Старицький”, “Яків Щоголев”, “Іван Манжура”, “Володимир Самійленко”. Освоївши певною мірою також і новий для себе матеріал, автор домігся окреслення індивідуального творчого обличчя кожного з поетів. Належна кількість сторінок, відведена під нариси, неспішний аналіз дали змогу досліднику ввійти в деталі творчості, зробити необхідні зіставлення, висловити цікаві спостереження (тим часом конспективне скорочення розділу, що, гадаю, відбулося згодом, суперечило такій продуктивній манері письма). Розділом “Поезія” А. Каспрук долучився до традиції, що складалася в авторських колективах Інституту літератури: розділи в академічній “Історії...” не є загальниковою компіляцією відомого, а щоразу мають ставати докладним дослідженням, яке своєю новизною нічим не повинно поступатися монографії.

1972 – 1973 рр. в історії України пам’ятні новим грубим наступом ідеологічного режиму на українську інтелігенцію. Ще наприкінці 1960-х років київська влада дала зрозуміти, що період сподіванок на національне культурне відродження закінчився; у роботі творчих спілок, у гуманітарних науках, в освіті утверджувався

курс на неухильне дотримання догм “пролетарського інтернаціоналізму”. Репресивні органи активізували діяльність, вишукуючи інакомислячих, тих, хто все ще жив ідеями недавнього відродження. Під обшуки, арешти, звільнення з роботи, виключення з аспірантури потрапила також ціла група науковців, переважно молодих, з Інституту літератури. Жорстока для культури доба знову повернула на порядок денний гасло “вірності ідеям”, розділила гуманітаріїв за ступенем декларування такої “вірності”. Відповідно радикальну позицію непоступливості зайняли поодинокі сміливці, тим часом велику масу складали ті, хто або беззастережно прийняли вимоги режиму, або опинилися у становищі непевному, двозначному, боязкі заяви на захист очевидного поєднуючи з компромісами (до останніх належав і А. Каспрук). Залучений, як і багато хто в Інституті, до написання – на замовлення партійних органів – відгуків на ті чи ті праці, художні твори тощо, він і на цій ділянці займав хистку позицію. Пізніше дуже жалкував із приводу написаної ним – під пресом доведення своєї добромисності та під загрозою звільнення з Інституту – критичної рецензії на збірку надзвичайно талановитого, але явно супротивного режимові молодого поета (хоча рецензія відігравала суто формальну роль для долі поетичної книжки, ще до того приреченої на заборону рішенням вищих інстанцій). Але були в його вимушеному доробку й інші, “невимогливі” письмові відгуки зі схваленням до друку творів, що їх пильні органи визнали ідейно шкідливими. У квітні 1973 р. справу А. Каспрука було розглянуто на партійних зборах, підсумком яких стало оголошення йому “догани за безвідповідальне ставлення до рецензування рукописів для преси” [5, арк. 82].

У цей час у видавництві “Наукова думка” (1973) вийшла друком монографія А. Каспрука “Українська поема кінця XIX – початку XX ст.: Ідеї, теми, проблеми жанру”. Дослідження подавало новий погляд на значний масив як відомих, так і менш знаних на той час творів, проте в очах тодішнього керівництва Інституту автор уже був ідейно підозрілим, тож у фаховому журналі з’явився відгук на книжку, сповнений такою кількістю дрібних зауважень стосовно насамперед ідейних прорахунків, що це по суті перекреслювало роботу. Розвіялися сподіванки науковця на те, що монографія стане основою його докторської дисертації...

Обґрунтовуючи свій ракурс бачення явищ української поезії крізь призму обраного жанрового поняття, автор книжки слушно зауважував, що на той час, окрім розгляду поем Т. Шевченка у студіях відповідних фахівців та поем І. Франка в розвідці самого ж А. Каспрука, комплексного бачення цього жанру в межах широкого періоду ще не існувало. Зразки поеми в українському письменстві кінця XIX – початку XX ст. дослідник розділив на чотири великих жанрово-тематичних групи: соціально-побутова, на сюжети з фольклору, історична та філософська. Найбільше уваги приділено доробку І. Франка; порівняно з попередньою монографією, розширено коло Франкових творів, у яких дослідник виявляє філософську проблематику (“Страшний суд”, “Рубач”, “Ex nihilo”, “Бідний Генріх”, “Істар” та ін.). До більш чи менш докладної розмови залучено й інші Франкові поеми, уже поза приналежністю до жанрового різновиду філософських, навіть незакінчені (“Історія товпки солі” тощо). Отже, у двох монографіях дослідника відповідні твори Франка проаналізовані досить повно. Також у монографії “Українська поема...” серед доміантних об’єктів дослідження перебуває набуток Лесі Українки, І. Манжури, Б. Грінченка. П. Куліша (твори останнього дістають традиційну на той час критичну характеристику). Для часу написання монографії помітною була згадка про “Терновий вінець” О. Маковея, поеми М. Чернявського, О. Олесья, В. Масляка та ін. Однак у дослідженні не знайшлося місця для розгляду таких,

приміром, зразків, як “Княгиня-кобзар” і “Мати” М. Кононенка, “Крокодили” й “Вавилонська вежа” С. Яричевського, “Закохана” В. Гнилосирова, “Маруся Чураївна” Е. Нельговської, творів інших авторів, переважно другого ряду. Імовірно, наближення до вичерпного огляду цього жанру вимагало або збільшити текстовий обсяг студії, або звузити її хронологічні рамки. Але й розглянутий матеріал, і висловлені автором міркування були новим кроком в аналізі важливого сегменту української поезії.

Після видання відомого 8-томника “Історії української літератури” (1967 – 1971), десь із другої половини 1970-х років, в Інституті літератури час від часу зринала ідея підготувати на його основі більш компактне, скорочене (ясна річ, доопрацьоване) нове видання “Історії...”. Проект цей виявився тривалим, принаймні виконання його розтягнулося на майже (чи більше ніж) десять років. Результатом стала “Історія української літератури” у 2-х томах, перший том якої вийшов 1987 р. за загальною редакцією М. Яценка.

Склалося так, що автор цих рядків був залучений до написання розділів зазначеної “Історії...”, зокрема трьох – “Поезія 40 – 60-х років”, “Поезія 70 – 90-х років” та “Поезія початку ХХ ст.”. Другий із названих розділів, як указано в покажчику змісту, написано у співавторстві з А. Каспруком. Арсена Арсеновича вже на той час не було в живих, у редактора тому залишився лише машинопис підготовленого розділу. Очевидно, А. Каспрук писав цей розділ десь у середині 1970-х років, на самому початку реалізації проекту короткої “Історії...”, мабуть, чи не відразу після погрому, якого зазнала його монографія. Слід цього був наявний у тексті розділу: міркування дослідника були аж надто ідейно “правильними”, обережними в питаннях національного колориту творів; чи не в кожному з абзаців велася мова про нелегку долю “трудівників” із народу, про ознаки соціального розшарування, про зародження пролетаріату з верстви заробітчан тощо. На середину 1980-х років, безпосередньо перед виданням “Історії...”, коли відчувалися перші подихи свободи, машинописний текст розділу вже видавався явно збідненим, притлумленим і в доборі фактів, і в узагальненнях, а в стилі викладу поступався навіть давнішим розділом А. Каспрука зі згаданого 4-го тому восьмитомника. Це відчував і М. Яценко, редактор, звернувшись до нового автора з пропозицією доопрацювання. Постає потреба “оживити” підготовлений розділ, додати нові, цікавіші мотиви, розширити коло поетів за рахунок тих, хто хоч і не виступав у передніх лавах, проте залишив якийсь примітний твір не лиш у соціальній проблематиці. Роботу в такому напрямку, певен, міг би виконати й сам А. Каспрук, якби знайшов у собі бажання повернутися до предмета, що став приводом суворих партійно-організаційних нагінок у першій половині 1970-х років.

В інших темах та аспектах дослідження, як засвідчують публікації в науковій періодиці та в збірниках другої половини 1970-х – початку 1980-х років, перо А. Каспрука не почувалося скутим. Із друкованих статей і розвідок дослідника того часу випливає, що він провадив роботу одночасно на трьох проблемно-тематичних напрямках: “Поезія Івана Франка”, “Українська класична поема: жанри: класифікацій й різновиди” та “Павло Грабовський – поет-громадянин”. Перших два виступали природним розширенням почасти вже напрацьованого (особливо цікаві розвідки дослідника про лірику І. Франка, збірку “Зів’яле листя” тощо), тим часом остання з названих тем – безпосередньо планована йому як наукове завдання, і розпочинав її А. Каспрук із чималим зацікавленням. Однак жодній із цих тем не судилося бути завершеною в тому вигляді, як це бачив автор. 10 листопада 1982 р. А. Каспрука не стало. За трохи більше ніж рік перед цим його, сповненого планів і творчих сил, було виведено зі штату Інституту літератури – на виконання тогочасної партійної вимоги про

“омолодження” установ Академії наук. Похований у м. Києві, на Лісовому цвинтарі.

Остання наукова праця, на обкладинці якої стоїть (уже посмертно) прізвище А. Каспрука – це книжка “Іван Франко: Життя і творчість” (Київ: Наукова думка, 1983). А. Каспрук писав її разом із І. Бассом. Робота була розділена так, що А. Каспруку належало написати першу половину дослідження, його співавторові – другу. Але відбувалося, очевидно, і перехресне читання, оскільки за зміст тексту відповідали обоє, не кажучи й про відповідальність відділу дожовтневої української літератури, на засіданнях якого (авторові цих рядків випало бути їх учасником) обговорювали розділи майбутньої книжки. Нарис і сьогодні (навіть на тлі десятитомника Р. Горака – Я. Гнатива і тритомника М. Мороза, досліджень життєвого шляху І. Франка) видається цікавою, виваженою працею, позбавленою надмірних ідеологічних акцентацій. Принаймні для тих, хто вміє читати, зі здоровим критицизмом ставлячись до декларування тез, обов’язкових для недавньої доби, та здатен видобувати з будь-якої книжки раціональне зерно, ця розвідка може виступати – як на масштаби предмета – стислим (хоча її обсяг понад 450 сторінок) узагальненим пропедевтичним вступом до життєвого шляху (меншою мірою – і творчості) І. Франка.

Фатальним для А. Каспрука 1973 р. датовано один його вірш – вісім рядків (можливо, дещо високостильних, але не позбавлених затамованої емоційності): “Якщо є світи – то це поети, / Інших за життя не знав світів, / Тісно їм в тисках землі планети, / Кожен у безмежжя з них летів. / О, великі і мятежні душі, / Чарівні творці ідей і слів – / Вслід за вами я до сонця рушив / І, як ви, обпалений згорів”. Так лаконічно виповів літературознавець свій пієтет перед таїною поезії, захоплення її творцями – захоплення, що було пронесене крізь усе життя й визначило його драматичні повороти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О. До розуміння творчості Я. Щоголева // *Білецький О. Зібрання праць: У 5 т. – Т. 2.* – Київ: Наук. думка, 1965. – С. 565–578.
2. Гузар З. Глибини поетового духу // *Жовтень* – 1967. – № 8. – С. 145–147.
3. Каспрук А. Філософські поеми Івана Франка. – Київ: Наук. думка, 1965. – 190 с.
4. Ранок. – 1969. – № 7. – 24 с.
5. Особова справа А. А. Каспрука. – 105 арк. // Архів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.
6. Меморіальний сайт пам’яті Арсена Каспрука. – URL: <https://arsenkaspruk.wordpress.com>.

Отримано 12 березня 2019 р.

м. Київ